

संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालमा भू तथा जल संरक्षण र जलाधार व्यवस्थापन सेवा:

भू तथा जल संरक्षण समाज नेपालको दृष्टिकोण

भू तथा जल संरक्षण समाज, नेपाल
Soil & Water Conservation Society, Nepal

(SOWCOS)

बबरमहल, काठमाडौं ।

जेष्ठ २०७५

संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालमा भू तथा जल संरक्षण र जलाधार व्यवस्थापन¹ सेवा:

भू तथा जल संरक्षण समाज नेपालको दृष्टिकोण

विषय प्रवेश

नेपालको संविधान २०७२ लागू भएसंगै मुलुक संघीयतामा प्रवेश गरेको छ । अब उप्रान्त मुलुकको मूल संरचना संघ, प्रदेश र स्थानीय तह गरी तीनतहमा विभाजित भएको छ । मुलुकको राजनीतिक, वित्तीय र प्रशासकीय अधिकारहरू यीनै तीनतहमा बाँडफाँड भएका छन् । यसको फलस्वरूप मुलुकको सर्वांगीण विकाससंग सम्बन्धित सांगठनिक संयन्त्र र सेवाका प्रक्रियाहरूमा व्यापक फेरबदल हुँदैगरेको छ । भू तथा जल संरक्षण र जलाधार व्यवस्थापन सेवा समेत यी फेरबदलको प्रभावमा परेको छ ।

भू तथा जल संरक्षण र जलाधार व्यवस्थापन सेवामा जल, जमीन, जंगल, जनता र जीवजन्तुका अन्तर सम्बन्धलाई सन्तुलनमा राख्न र प्राकृतिक स्रोतहरूको बुद्धिमत्तापूर्ण उपयोग गर्दै जनताको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउन मद्दत पुऱ्याउँदछ । एकीकृत जलाधार व्यवस्थापन मार्फत सन्चालन गरिने योजनाबद्ध जलाधार स्रोतहरूको संरक्षण र विकासद्वारा मात्रै दिगो तथा सन्तुलित आर्थिक उन्नति संभव हुने हुन्छ । तसर्थ विद्यमान संविधानले परिकल्पना गरे अनुरूपको आर्थिक उन्नति र समृद्ध नेपालको निर्माणको लागि एकीकृत जलाधार व्यवस्थापन सेवामा प्राथमिकताका साथ विस्तार गर्दै जानु आवश्यक हुन्छ ।

वर्तमान संविधानले किटान नै गरी एकीकृत जलाधार व्यवस्थापनको महत्वलाई कहिकतै उल्लेख गरेको देखिँदैन । तथापि यसले महत्व प्रदान गरेका कतिपय विषय र क्रियाकलापहरू जलाधार व्यवस्थापनसंग प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित छन् ।

संविधानले मौलिकहक (धारा ३०, उपधारा १) अन्तर्गत नागरिकहरूलाई स्वच्छ र स्वस्थ वातावरणमा बाँच्न पाउने हक प्रदान गरेको छ । स्वच्छ वातावरण कायम राख्न जलाधार व्यवस्थापनका कार्यक्रमहरू सन्चालन गर्नु अपरिहार्य हुन्छ ।

संविधानले (धारा ३५, उपधारा ४) जनताहरूलाई सफा र शुद्ध खानेपानीको पहुँचको हक पनि प्रदान गरेको छ । जलस्रोतको जलाधारीय क्षेत्रमा हुने माटो र पानीको ह्रासले पानीलाई प्रदुषित मात्र हैन, जलस्रोतको सम्पूर्ण क्षेत्रलाई नै प्रभावित गर्दछ । तसर्थ यहाँ पनि जलाधार व्यवस्थापनको आवश्यकता पर्दछ ।

त्यस्तै संविधानले कृषि र भूमि सुधार सम्बन्धी नीति अनुरूपको कृषि उत्पादन र उत्पादकत्व बढाउने नीति, विकास सम्बन्धी नीति अनुरूपको सन्तुलित वातावरण अनुकूल, गुणस्तरीय तथा दिगो रूपमा भौतिक पूर्वाधारको विकास गर्ने नीति, प्राकृतिक साधन, स्रोत संरक्षण सम्बर्धन र उपयोग सम्बन्धी नीति अनुरूपको औद्योगिक एवम भौतिक विकासवाट वातावरणमा पर्न सक्ने जोखिमलाई न्यूनिकरण गर्दै वन, वन्यजन्तु, पंक्षी, वनस्पति तथा जैविक विविधताको संरक्षण, सम्बर्धन र दिगो उपयोग गर्ने नीति आदि सबै सिलसिलेवार जलाधार व्यवस्थापन सेवाका कार्यक्रमहरूसंग सम्बन्धित छन् । तसर्थ जलाधार व्यवस्थापनलाई समुचित ढंगले नअंगालेसम्म संविधान प्रदत्त यी मौलिकहक र नीतिहरूको केही अर्थ रहँदैन ।

भूमिका

जलाधार व्यवस्थापन मार्फत जलाधारीय स्रोतहरूको समुचित उपयोगवाट जनताको कल्याण गर्ने उद्देश्यले स्थापित भू तथा जल संरक्षण समाज नेपालले संविधानले जलाधार व्यवस्थापनलाई जनहितमा कसरी बढी सशक्त र प्रभावकारी ढंगले विस्तारित गर्न सकिन्छ भन्ने बारे सरोकार राख्दै आएको छ । यसै सरोकारको सेरोफेरोमा संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालको प्रत्येक तहमा भू तथा जल संरक्षण र जलाधार व्यवस्थापन सेवा के कस्तो र कसरी हुनु पर्दछ भन्ने बारे आफ्नै दृष्टिकोणलाई प्रतिबिम्बित गर्ने मनसायले यो दृष्टिकोण पत्र तयार गरिएको छ ।

¹ जलाधार व्यवस्थापन भनेको जलाधारक्षेत्रलाई कार्यान्वयनको ईकाई मानी भू तथा जल संरक्षण कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने हो । यहाँ जलाधार व्यवस्थापन भन्नाले भू तथा जल संरक्षण र जलाधार व्यवस्थापन दुवैलाई जनाउँदछ ।

उद्देश्य

यस दृष्टिकोण पत्रको मुख्य उद्देश्य मुलुकमा हालको संविधानले आत्मसात् गरे अनुरूपको विकास र संवृद्धि हासिल गर्न सक्ने गरी मुलुकमा भू तथा जल संरक्षण र जलाधार व्यवस्थापनका कार्यक्रमहरू सशक्त ढंगले कार्यान्वयन गर्नको लागि चाल्नु पर्ने आवश्यक कार्यक्रम र कदमहरू बारे व्यवहारिक सुझावहरू पेश गर्नु रहेको छ ।

जलाधार व्यवस्थापनको पृष्ठभूमि

जलाधार व्यवस्थापनले जल, जमीन, जंगल लगायतका प्राकृतिक स्रोतहरूको नविकरणशीलता र उत्पादनशीलतामा आँच नपर्ने गरी प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापनको आधारमा सन्चालन गरिने भू तथा जल संरक्षणका कार्यक्रमहरूलाई समेटेको हुन्छ ।

जलाधार व्यवस्थापनको मुख्य लक्ष्य राष्ट्रिय र स्थानीय नविकरणीय स्रोतहरूलाई परिचालन गरि तिनीहरूको उत्पादकत्वमा वृद्धि ल्याउनुका साथै तिनीहरूको हैसियत र मूल्यहरूको संरक्षण गर्नु हो । यसका दुई मुख्य उद्देश्यहरू हुन : (१) भू तथा जल संरक्षण र जलाधार व्यवस्थापनका कार्यक्रमहरू दाउरा, स्याउला, आहारा, काठ, पानी जस्ता आधारभूत आवश्यकताहरूको परिपूर्ति र जल उत्पन्न प्रकोपका जोखिमहरूको न्यूनिकरण गरी जनताको जीविकोपार्जन सुधार गर्नु र (२) भूक्षय, बाढी, पहिरो, गोग्रान/पाँगो थुप्रिने प्रक्रियालाई कम गर्नु, भूमिगत जल भण्डारणमा सुधार ल्याउनु, जलविद्युत, खानेपानी, सिंचाई, सडक, गोरेटो, तालतलैया आदि संरचना र पूर्वाधारहरूको सुरक्षा गरी जलस्रोतको विकास गर्नु । यी दुई उद्देश्यहरू एक आपसमा परिपूरक छन् । तथापि यिनको परिपूर्तिको लागि भिन्नाभिन्नै तरिकाहरू अपनाई कार्यक्रमहरूको तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ । भू तथा जल संरक्षण र जलाधार व्यवस्थापनका कार्यक्रमहरूको सशक्त एवम् प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि यी कार्यक्रमहरू सन्चालन गरिने क्षेत्रहरूलाई भू तथा जल संरक्षण तथा जलाधार व्यवस्थापनका प्रयासहरू र प्रतिफल लक्षित उद्देश्यहरूको आधारमा प्राथमिकता तोकनु पर्दछ ।

जलाधार व्यवस्थापनको मार्गदर्शक सिद्धान्त

जलाधार क्षेत्रहरूलाई कार्यक्रमहरूको तर्जुमा, व्यवस्थापन र कार्यान्वयनको एकाइ मानी तिनलाई एकीकृत जलाधार व्यवस्थापनको अवधारणा अनुरूप उपल्लो तटीय क्षेत्र र तल्लो तटीय क्षेत्रबीचको अन्त्योन्याश्रित अन्तरसम्बन्धलाई सम्बोधन गर्ने गरी र वातावरण र विकासबीचको सन्तुलन सुनिश्चित हुने गरी प्राकृतिक स्रोत संरक्षण र पूर्वाधार संरक्षणका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नु जलाधार व्यवस्थापनका मार्गदर्शक सिद्धान्त हुनेछन् ।

संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालले अबका दिनमा जलाधार व्यवस्थापनका यिनै मूलभूत उद्देश्य र मार्गदर्शक सिद्धान्तहरू अनुरूप भू तथा जल संरक्षण र जलाधार व्यवस्थापनका कार्यक्रमहरूलाई कार्यान्वयन गर्दै लैजानु जरुरी हुन्छ । यसको लागि जलाधार व्यवस्थापनको लागि चाहिने संगठनात्मक स्वरूप, विभिन्न तहको भूमिका र जिम्मेवारी, वित्तिय प्रबन्ध, प्रभावकारी भू तथा जल संरक्षण र जलाधार व्यवस्थापनका कार्यक्रमहरू, कार्यक्षेत्रको प्राथमिकता, आवश्यक ऐन नीति र योजना तर्जुमा बारे निकयौल गर्नु आवश्यक हुन्छ । तसर्थ यी बारे यहाँ केही चर्चा परिचर्चा गर्नु सान्दर्भिक ठहरिन्छ ।

जलाधार व्यवस्थापनको संगठनात्मक संरचना

संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालमा जलाधार व्यवस्थापनको लागि बन्ने संगठनहरूको ठोस खाका तयार भएको छैन । नेपालको संविधान २०७२ को अनुसूची ८ मा जलाधार संरक्षणलाई स्थानीय सरकारको एकल अधिकार अन्तर्गत पर्ने उल्लेख गरिएको छ । तर, जलाधार व्यवस्थापनका कार्यक्रमहरूलाई स्थानीयस्तरमा मात्र सीमित गरी सञ्चालन गर्दा तिनले राष्ट्रिय विकासको दूरगामी उद्देश्यहरू हासिल गर्न सघाउन सक्ने छैन । जलाधार व्यवस्थापनका सबै कार्यहरू वृहत राष्ट्रिय कार्यक्रमको अंगको रूपमा सञ्चालन गर्ने परिपाटी वसालिनु अनिवार्य हुन्छ । यसको लागि जलाधार व्यवस्थापनलाई केन्द्रिय, प्रादेशीय र स्थानीय गरी तिनै तहहरूमा आवश्यक संगठन निर्माण गरी आपसी समन्वय स्थापना गरी सञ्चालन गर्नु अपरिहार्य हुन्छ ।

संघीय (केन्द्रिय) सरकारको तहमा

मुलुकको लागि रणनीतिक वृहत् जलाधारको योजना एवम् नीति निर्माण गर्न र भू तथा जल संरक्षण र संवेदनशील जलाधार क्षेत्रहरूमा कार्यान्वयन गर्न केन्द्रिय तहमा जलाधार व्यवस्थापनको अधिकार सम्पन्न संगठनको स्थापना हुनु पर्दछ । यस संगठनले प्रदेश र स्थानीय तहहरूलाई भू तथा जल संरक्षण र जलाधार

व्यवस्थापनका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न आवश्यक नीति निर्देशिका तयार गरिदिने, उनीहरूलाई प्राविधिक, सांगठनिक टेवा पुऱ्याउनुका साथै उनीहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्दै उनीहरूलाई कार्यक्रम सञ्चालनमा सघाउ पुऱ्याउने जस्ता कार्य गर्ने छ । साथै यसले १४ औं योजना र वनयोजना (सन् २०१७) ले निर्धारण गरेका उद्देश्यहरू परिपूर्ति गर्न वृहत् जलाधार तहको रणनीतिहरू तर्जुमाको लागि अध्ययन, अनुसन्धान गर्ने छ । यस संगठनमा वन, कृषि, कृषि इन्जिनियरिङ्ग, इन्जिनियरिङ्ग, भूगर्भ शास्त्र, रसायन शास्त्र, जल विज्ञान, भू सूचना प्रणाली जस्ता बहुविषयक क्षेत्रका विज्ञहरूलाई सम्मिलित गर्नु पर्दछ ।

प्रदेश सरकारको तहमा

प्रदेशस्तरका नीति एवम् योजनाहरू तयार गरी जलाधार व्यवस्थापनका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न प्रदेशस्तरको एउटा दरिलो संगठनको आवश्यकता पर्दछ । यस संगठनले स्थानीय सरकारहरूलाई प्राविधिक, सांगठनिक टेवा पुऱ्याउनुका साथै तिनीहरूको क्षमता अभिवृद्धिमा सघाउ पुऱ्याउने छ । यस संगठनमा जलाधार क्षेत्रका प्राकृतिक स्रोतहरू खासगरी माटो, पानी, वन र वनस्पतिको सदुपयोग र संरक्षणमा खासतवरले आवश्यक पर्ने वन, कृषि, इन्जिनियरिङ्ग, कृषि इन्जिनियरिङ्ग र भू सूचना प्रणाली जस्ता बहुविषयका दक्ष प्राविधिकहरूलाई सामेल गर्नु पर्दछ । समय र परिस्थितिको मात्रानुरूप यसमा अरु विषयहरू जस्तै भूगर्भ शास्त्र, रसायन शास्त्र, जल विज्ञान आदि विषयका विज्ञहरूलाई सम्मिलित गर्नु पर्दछ ।

स्थानीय सरकारको तहमा

जलाधार व्यवस्थापन मार्फत सञ्चालन गरिने योजनाबद्ध जलाधार क्षेत्रहरूको संरक्षण र विकास गाउँघर एवम् जनताको घर आँगनबाटै शुरु हुने हुँदा स्थानीय तहमा यस्तो संगठन हुनु कति जरुरी छ भन्ने कुरा छर्लंग्याउँछ । नेपालको संविधान (२०७२) ले पनि जलाधार संरक्षण कार्यलाई स्थानीय सरकारको अधिकारमा पार्नुले पनि यसको महत्वको उजागर भएको छ । यस संगठनमा वन, कृषि र इन्जिनियरिङ्ग विषयका विज्ञहरूलाई सम्मिलित गरी जलाधार व्यवस्थापन कार्यक्रमहरूको निक्कौं, योजना तर्जुमा र कार्यान्वयनको लागि एउटा प्राविधिक टोलीको गठन गर्नु पर्दछ ।

यस प्राविधिक टोलीको अभिन्न अंगको रूपमा सामाजिक परिचालकहरूलाई सम्मिलित गरी टोलीबाट स्थानीय जनतालाई सशक्तिकरण गर्ने कार्यमा सघाउन दिनु पर्दछ । जनसशक्तिकरण मार्फत स्थानीय जनताको सीप, कार्यक्षमतामा अभिवृद्धि गरी टोलीलाई जलाधार व्यवस्थापनका कार्यक्रमहरू प्रभावकारी ढंगले सञ्चालन गर्न सघाउन यस टोलीमा सामाजिक परिचालकहरूलाई समेत अनिवार्य रूपमा सम्मिलित गर्नु पर्ने हुन्छ । समय, स्थान परिस्थिति, परिदृश्य, जैविक-भौतिक हालत र मौजुदा क्षमतालाई ध्यानमा लिई स्थानीय सरकारले यस टोलीमा अरु सम्बन्धित विषयका प्राविधिकहरूलाई आवश्यकतानुसार करार वा परामर्श सेवामा लिएर राख्नु पर्ने हुन्छ ।

कार्यक्रमहरू

मूलतः भू तथा जल संरक्षण र जलाधार व्यवस्थापनमा दुई प्रकारका कार्यक्रमहरू रहेका हुन्छन् : (१) नियमित कार्यक्रमहरू (२) आयोजना निर्दिष्ट कार्यक्रमहरू ।

(१) नियमित कार्यक्रमहरू

यी कार्यक्रमहरू सालवसाली रूपमा तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गरिन्छन् । यिनमा मोटामोटी रूपमा निम्न कार्यक्रमहरू रहनेगर्छन् ।

- नीति तथा मार्गनिर्देशिकाहरूको तर्जुमा र सघाउ
- प्रविधि विकास तथा अनुसन्धान
- तालिम सामग्रीहरूको विकास
- प्रसार शिक्षा र क्षमता अभिवृद्धि
- समन्वय
- जलवायु उत्पन्न प्रकोप न्यूनीकरण
- राष्ट्रिय महत्व बोकेका र संवेदनशील रहेका जलाधार क्षेत्रहरूको संरक्षण र व्यवस्थापन

(२) आयोजना निर्दिष्ट कार्यक्रमहरू

यी कार्यक्रमहरू निश्चित जलाधार क्षेत्रहरूमा निश्चित उद्देश्यका साथ निश्चित समयावधिका लागि सञ्चालन गरिन्छन् । यी कार्यक्रमहरूको किसिम र दायरा आयोजनाको उद्देश्य अनुसार भिन्नाभिन्नै प्रकारका हुनसक्छन् ।

भूमिका र जिम्मेवारी

भू तथा जल संरक्षण र जलाधार व्यवस्थापन कार्यक्रमहरूको योजना तर्जुमा एवम् कार्यान्वयनका विभिन्न चरणहरूमा विभिन्न सरकारी तहका भिन्ना भिन्नै भूमिका र जिम्मेवारी हुनुपर्दछ ।

योजना तर्जुमा

संघीय सरकारले वृहत् जलाधारहरूको विकासको लागि एकीकृत जलाधार व्यवस्थापनको अवधारणा अनुरूप वृहत् जलाधार व्यवस्थापनको रणनीतिक योजना तयार गर्ने छ, जसले प्रदेशस्तरमा गरिने समन्वय सहकार्य लगायत प्राविधिक र अन्य कार्यहरूको लागि मार्गचित्रण गरिदिने छ ।

प्रदेश सरकारले उपवृहत् जलाधार/जलाधार स्तरको एकीकृत जलाधार व्यवस्थापन योजनाको तर्जुमा गर्ने छ, जसले स्थानीयस्तरमा गरिने समन्वय सहकार्य लगायत प्राविधिक र अन्य कार्यहरूको लागि मार्गचित्रको रूपमा सहयोग पुऱ्याउने छ ।

वडास्तरमा वडाको आफ्नै परिकल्पना परिपूर्ति गर्ने उद्देश्यले तयार गरिने एकीकृत जलाधार व्यवस्थापन योजनालाई नै कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने आधार बनाउनु पर्दछ । यस्तो योजनाले परिकल्पना परिपूर्तिको लागि आवश्यक पर्ने सबै कृयाकलापहरूको सूचिको पहिचान गर्नु पर्दछ ।

वडावासीहरूको सक्रिय सहभागिताको सुनिश्चितताको लागि, यदि आवश्यक भएमा नगरपालिका/ गाउँपालिका/ वडाले आफूहरूलाई थप स-साना जलाधार क्षेत्र वा समुदायको आधारमा विभाजन गरि प्रजातान्त्रिक तवरले योजना तर्जुमाको अभ्यास गर्नसक्ने छ ।

वडास्तरबाट निर्मित कार्य योजनाहरूको संकलनले समग्र पालिकाहरूको कार्य योजनाको रूप लिने छ ।

नियमित कार्यक्रमहरूको लागि विभिन्न तहका सरकारहरूको भूमिका र जिम्मेवारी

संघीय सरकार	प्रदेश सरकार	स्थानीय सरकार
<ul style="list-style-type: none"> ● संघीय स्तरका नीति एवम् निर्देशिकाहरू तयार पार्ने यस्ता कार्यमा प्रदेश सरकारलाई सघाउने । ● संघीयस्तरमा वृहत् जलाधार/उप वृहत् जलाधार/ जलाधार योजना तर्जुमा गर्ने । ● प्रविधि अनुसन्धान, विकास र ज्ञान व्यवस्थापन गर्ने । ● तालिम सामग्री र प्रदर्शन स्थलहरूको विकास गरि प्रविधि प्रवाह गर्ने । ● प्रदेशस्तरमा क्षमता अभिवृद्धि संघको लागि प्रशिक्षक प्रशिक्षण तालिम सञ्चालन गर्ने । ● प्रचार प्रसार र समन्वयका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने । ● जलवायु उत्पन्न प्रकोप न्यूनीकरणमा प्रदेश र स्थानीय सरकारलाई सघाउने । 	<ul style="list-style-type: none"> ● प्रदेशस्तरको नीति एवम् निर्देशिकाहरू तयार गर्ने यस्ता कार्यमा स्थानीय सरकारलाई सघाउ पुऱ्याउने । ● उप वृहत् जलाधार/जलाधार / चुरे क्षेत्रको योजना तर्जुमा गर्ने । ● अनुसन्धान र अभिलेखीकरण गर्ने । ● प्रदेश सुहाउँदो प्राविधिक सामग्रीहरू प्रवर्धन गर्ने । ● प्रदेशको अवस्थालाई सुहाउने गरी तालिम सामग्रीहरूलाई परिमार्जन गर्ने, सुधार गर्ने । ● स्थानीय सरकारको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने । ● प्रदेशस्तरमा प्रचार प्रसार र समन्वय गर्ने । ● जलवायु उत्पन्न प्रकोप नियन्त्रणमा स्थानीय सरकारलाई सघाउने । 	<ul style="list-style-type: none"> ● स्थानीयस्तरको नीति एवम् निर्देशिकाहरू तयार गर्ने । ● भू तथा जल संरक्षण र जलाधार व्यवस्थापन योजनालाई नगरपालिका/ गाउँपालिकाको समग्र विकास योजनाको रूपमा तर्जुमा गर्ने । ● संवेदनशील क्षेत्रहरूको पहिचान गर्ने । ● भू तथा जल संरक्षण र जलाधार व्यवस्थापनका कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन गर्ने । ● संघीय एवम् प्रदेशस्तरीय भू तथा जल संरक्षण र जलाधार व्यवस्थापनका कार्यक्रमहरूलाई फिल्डस्तरमा सञ्चालन गर्ने ।

वित्तीय प्रबन्धन

- संघ एवम् प्रदेश सरकारहरूले भू तथा जल संरक्षण र जलाधार व्यवस्थापन कस्तो हुनु पर्दछ भन्ने बारे स्पष्ट परिकल्पना तयगरी सो लाई साकार गर्न आवश्यक नीति, रणनीति र बजेटको तर्जुमा गर्नु पर्दछ र भू तथा जल संरक्षण र जलाधार व्यवस्थापनका कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न स्थानीय सरकारहरूलाई आवश्यक प्राविधिक एवम् वित्तीय सहयोग प्रदान गर्नु पर्दछ ।

वित्तीय सहयोग ढाँचाको प्रारूप दुई किसिमको हुन सक्नेछ -

- (क) प्रदेश र स्थानीय सरकारहरूलाई जलाधार व्यवस्थापनका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नको लागि सोभै रकम प्रदान गरिदिने ।

अथवा

- (ख) प्रदेश र स्थानीय सरकारहरूलाई दूरदृष्टि (परिकल्पना) साकार पार्न सघाउ पुऱ्याउने कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नको लागि प्रोत्साहन उन्मुख पुँजी लगानी गरिदिने ।

प्रोत्साहन उन्मुख पुँजी लगानीका केही उदाहरणहरू

परिस्थिति १ : अनुमान गरौं स्थानीय सरकारले खानेपानीको आपूर्तिमा सघाउ पुऱ्याउने कुनै सोच र कार्यक्रम राखेको छैन । तर संघ/प्रदेश सरकारले निश्चित समयमा निश्चित जनसंख्यालाई पुग्नेगरी खानेपानीको आपूर्ति गर्ने सोच राखेको छ । त्यसको लागि संघ/प्रदेश सरकारले केही बजेट छुट्याइ खानेपानी आपूर्तिको लागि कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने कुनै पनि स्थानीय सरकारलाई खानेपानी आपूर्तिको कार्यक्रम सञ्चालनको लागि कुल खर्चको केही प्रतिशत हिस्सा सहयोग गर्ने रणनीति लिन सक्छ । यसले खानेपानीको आपूर्तिमा चासो नराख्ने स्थानीय सरकारलाई पनि खानेपानी आपूर्तिको कार्यक्रममा आफ्नो केही बजेट छुट्याउन प्रेरणा दिने छ ।

परिस्थिति २ : खानेपानी आपूर्तिको दिगोपनाको लागि यदि कुनै स्थानीय सरकारले जलाधार संरक्षणको लागि केही लगानी गरेको रहेछ भने संघ/प्रदेश सरकारले आफ्नो बजेटबाट केही प्रतिशत रकम जलाधार संरक्षणको लागि थप लगानी गर्ने नीति लिन सक्छ । यसले स्थानीय सरकारहरूलाई खानेपानी आपूर्तिको लागि जलाधार संरक्षणमा लगानी गर्न प्रोत्साहन मिल्नेछ । तर यसको लागि स्थानीय सरकारहरूबीच जलाधार संरक्षण कार्यक्रमहरूले खानेपानीको आपूर्तिलाई दिगो बनाउँछ भन्ने सचेतना जागनु आवश्यक हुन्छ ।

परिस्थिति ३ : प्रायशः स्थानीय सरकारहरू सडक निर्माण गर्न मात्र उत्सुक हुन्छन् तर सडक निर्माण संगसंगै सडकपाखो संरक्षण पनि गर्नु पर्छ भन्नेतिर आँखा चिम्लिन्छन् । यदि दिगो सडक निर्माण संघ/प्रदेश सरकारको पनि परिकल्पनामा परेको छ भने उनीहरूले सडकपाखो संरक्षणको लागि केही प्रतिशत बजेट छुट्याउने कुनै पनि स्थानीय सरकारलाई केही प्रतिशत थप बजेट आफूहरूको तर्फबाट थपिदिने प्रण गर्न सक्छ । यसले स्थानीय सरकारहरूलाई सडकपाखो संरक्षण गर्न प्रेरित गर्ने छ । ज्ञातव्य छ, यहाँ पनि स्थानीय सरकारहरू बीच सडकपाखो संरक्षणले सडकहरूको दिगोपना बढाउँछ भन्ने सचेतना जागनु महत्वपूर्ण हुन्छ ।

आयोजना निर्दिष्ट कार्यक्रमहरूमा विभिन्न तहका सरकारहरूको भूमिका र जिम्मेवारी

संघीय सरकार	प्रदेश सरकार	स्थानीय सरकार
<p>बहु प्रदेशीय भू तथा जल संरक्षण जलाधार व्यवस्थापन कार्यक्रम तर्जुमा :</p> <ul style="list-style-type: none"> - जल विद्युत (वृहत् जलाधार) - खानेपानी - सिंचाई - राष्ट्रिय राजपथ - जलवायु जन्य प्रकोप न्यूनिकरण ● प्रदेश र स्थानीय सरकारलाई आयोजनाको ढाँचा अनुरूप बजेट, दरबन्दी र प्राविधिक सहयोग गर्ने । ● संघीय स्तरको समन्वय । 	<p>बहु नगर/गाउँपालिका स्तरीय भू तथा जल संरक्षण र जलाधार व्यवस्थापन कार्यक्रम तर्जुमा :</p> <ul style="list-style-type: none"> - जल विद्युत (जलाधार) - खानेपानी - सिंचाई - प्रदेश राजपथ - जलवायु जन्य प्रकोप न्यूनिकरण ● स्थानीय सरकारलाई प्राविधिक, आयोजनाको ढाँचा अनुरूप बजेट र दरबन्दीमा सहयोग पुऱ्याउने । ● प्रदेश स्तरको समन्वय । 	<p>स्थानीय स्तरीय भू तथा जल संरक्षण र जलाधार व्यवस्थापन कार्यक्रम तर्जुमा :</p> <ul style="list-style-type: none"> - सुक्ष्म साना जल विद्युत आयोजना (जलाधार/उप जलाधार/शूक्ष्म जलाधार) - पानी मुहान/स्रोत/पुनरभरण क्षेत्र - खानेपानी - सिंचाई - स्थानीय सडक/गोरेटो - जलवायु जन्य प्रकोप न्यूनिकरण ● आयोजनाका ढाँचाहरू अनुरूप संघ, प्रदेश र स्थानीय स्तरका आयोजनाका कार्यक्रमहरू सहकार्यमा कार्यान्वयन गर्ने ।

- माथिल्लोतहमा तर्जुमा गरिएका आयोजनाहरू तल्लोतहमा संयुक्त व्यवस्थापनको विशिष्ट आधारमा सञ्चालन हुनेछन् ।
- स्थानीय सरकारलाई प्रदान गरिने प्राविधिक, सांगठनिक र आर्थिक सहयोग आयोजनाको विशिष्ट ढाँचा अनुरूप हुनेछ ।
- सांगठनिक सहयोगको लागि प्रस्तावित ढाँचाको प्रारूप निम्न बमोजिम हुनेछन् :
 - स्थानीय सरकारको काँधमा थपिएका कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयनका लागि आवश्यक पर्ने थप कर्मचारीहरू आयोजनाबाटै व्यवस्था गरि आधिकारीक रूपमा नियुक्त गर्ने ।
 - सम्बन्धित आयोजनाको लागि आवश्यक पर्ने प्राविधिक दखल अन्दाजी र क्षमता अभिवृद्धि जस्ता कार्य आयोजनाकै प्राविधिक टोली वा परामर्श सेवा मार्फत गर्ने ।
- वित्तीय सहयोगको ढाँचाको प्रारूप आयोजनाको ढाँचा अनुरूप हुनेछ ।

भू तथा जल संरक्षण र जलाधार व्यवस्थापनमा खास कार्यक्रमहरू निम्न बमोजिमका हुने गरेकाछन् -

- **दिगो भू व्यवस्थापन:** क्षतिग्रस्तभूमि पुनरुत्थान, खेतबारी संरक्षण, फलफूल बगैँचा व्यवस्थापन, डालेघाँस/चरन व्यवस्थापन, संरक्षण खेतिपाति ।
- **प्राकृतिक प्रकोप व्यवस्थापन :** पहिरो उपचार, गल्छी उपचार, खोलाकिनारा संरक्षण, नदी नियन्त्रण, खहरे नियन्त्रण, बाढी व्यवस्थापन ।
- **विकासका पूर्वाधार संरक्षण :** सिँचाई कुलो संरक्षण, गोरेटो सुधार, सडकपाखो संरक्षण, हरित पेटी विकास, पानी मुहान संरक्षण, जलाशय/जल, उपजल/संरक्षण पोखरी निर्माण ।
- **जल तथा थिगो व्यवस्थापन :** वर्षेपानी संकलन, पाँगो थिगो व्यवस्थापन, भूमिगत/छानो/भल (जल) पानी पुनर्भरण संरचना तथा बहुउद्देश्यीय भल छोप्ने पोखरी निर्माण ।
- यिनका अतिरिक्त जलवायु परिवर्तनको असरले समेत जलाधारीय स्रोतहरूमा जोखिम बढाई रहेको परिप्रेक्ष्यमा **जलवायु परिवर्तन अनुकूलन/समानुकूलनका कार्यक्रमहरू**लाई पनि जलाधार व्यवस्थापनको अभिन्न अंगको रूपमा समावेश गरिन थालिएको छ ।
- **जलवायु परिवर्तन अनुकूलन/समानुकूलन (उत्थानशीलता)**

जलवायु परिवर्तनले तापक्रममा वृद्धि र वर्षातमा अनियमितता ल्याइरहेको तथ्य प्रमाणित भई सकेको छ । तापक्रमको वृद्धिले वानस्पतिक संरचना र वितरणमा परिवर्तन ल्याउने भए तापनि यसको असर कतिसम्म पर्दछ भन्नेकुरा यकिन गर्न सकिएको छैन । चिसो ठाउँहरूमा तापक्रमको वृद्धिले बालीवृद्धिको तीव्रतालाई बढाउँछ, जुन बाली उत्पादनको हिसाबले सकारात्मक छ । तर, यसका थुप्रै नकारात्मक पक्षहरू पनि छन् ।

अनियमित वर्षातको सम्बन्धमा जलवायु परिवर्तनले कस्तो असर पारेको छ भन्ने कुरा निक्यौल गर्न बाँकी छ । नेपालले मौसम अनुसार कहिले धेरै पानी र कहिले थोरै पानी पर्ने समस्यालाई भैलै आएको छ, जुन समस्या जलवायु परिवर्तनको कारणले भन्नु बढ्दै जाने स्पष्ट छ । धेरै पानी र थोरै पानीको यो समस्यालाई निराकरण गर्नको लागि जल व्यवस्थापनका सबै उपायहरू जस्तै बाँध, पानी संचय पोखरी, बहुउद्देश्यीय भल छोप्ने पोखरी, घरछानोको पानी संचय, भूमिगत जल पुनर्भरण र उपयोग, मितव्ययी र प्रभावकारी जल उपयोगको लागि बाली योजना, यथास्थान जल संरक्षण, सिँचाई र जल किफायति कृषि पद्धतिहरू आदिलाई समेटेको एकीकृत जल योजनालाई अपनाउनु पर्दछ । प्रभावकारी जलाधार व्यवस्थापनले समेटेको अहिलेको दायरा जलवायु परिवर्तन/अनुकूलन/समानुकूलनका समस्याहरूलाई सम्बोधन गर्न सक्ने गरी फराकिलो बनाई जल योजना एक अभिन्न अंगको रूपमा विस्तृतीकरण गर्नु पर्दछ ।

कार्यक्रम कार्यान्वयन क्षेत्रहरूको प्राथमिकीकरण

भू तथा जल संरक्षण र जलाधार व्यवस्थापनलाई विभिन्न उद्देश्यका साथ सञ्चालन गरिएका हुन्छन् । कुन उद्देश्य परिपूर्तिको लागि कुन ठाँउमा कस्ता कार्यक्रमहरू चलाउने भनि प्राथमिक क्षेत्रहरूको निर्धारण गर्नुपर्दछ ।

१. जीविकोपार्जनमा सुधारको लागि संघ र प्रदेशको सहयोगमा कार्यक्रम सञ्चालन गर्नको लागि पालिकाहरूलाई र स्थानीय सरकारको सहयोगमा कार्यक्रम सञ्चालन गर्नको लागि पालिका भित्रकै गाउँ/समुदायलाई एकाइको रूपमा लिई प्राथमिकताक्रम तोक्नु पर्दछ ।
२. जलस्रोत विकासको लागि (जल विद्युत, खानेपानी, जलाशय) सुक्ष्म जलाधार वा उप जलाधार क्षेत्रलाई एकाइमानी प्राथमिकता तोक्नु पर्दछ ।
३. सडक, सिँचाई, गोरेटो आदिको संरक्षणका लागि यी संरचना रहेका उपल्लो वा तल्लो तटीय क्षेत्रहरूलाई एकाइमानी प्राथमिकता तोक्नु पर्दछ ।
४. जलवायु उत्पन्न प्रकोप न्यूनिकरणको लागि संवेदनशील क्षेत्र वा जलाधार क्षेत्रहरूलाई एकाइमानी प्राथमिकता तोक्नु पर्दछ ।
५. नदी नियन्त्रणको लागि नदी प्रणालीको माथिल्लो र तल्लो तटीय क्षेत्रहरूलाई एकाइमानी प्राथमिकता तोक्नु पर्दछ ।

नीति सम्बन्धी सिफारिस

जल विद्युत, सिँचाई, खानेपानी, सडक निर्माण जस्ता विकास आयोजनाहरूको लागि आवधिक लगानीको लागतको निश्चित अंश आयोजना क्षेत्रमा हुने भू तथा जल संरक्षण र जलाधार व्यवस्थापनका कार्यक्रमको लागि छुट्याउनु पर्दछ । यसको लागि संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारहरूले ऐन र नीति बनाउनु पर्दछ । दिगो पूर्वाधार विकाशका लागि जल विद्युत, खानेपानी, सिँचाई, पर्यटन जस्ता जलस्रोत विकाससँग सम्बन्धित आयोजनाहरूले जलाधार व्यवस्थापन सेवाको लागि र उत्पादन संरचनाका दिगोपनासँग सम्बन्धित आयोजनाहरूले वातावरण सेवाको लागि निश्चित रकम भुक्तानी गर्नुपर्ने नीति कायम गर्नु पर्छ ।

नीति सम्बन्धी सिफारिसको उदाहरण (व्याख्या)

ढुङ्गा उत्खनन :

ढुङ्गा उत्खनन जस्ता धेरै उद्योगहरूले वातावरणमा क्षति पुऱ्याउने हुँदा त्यस्ता उद्योगहरूलाई मर्मत खर्च तिराई क्षतिपूर्ति भर्न लगाउनु पर्दछ । उपयुक्त थिगो व्यवस्थापनका सम्भावित कार्यक्रमहरूको लागि रकम लिन सकिन्छ जसले स्थानीय/प्रदेश सरकारको आयआर्जन पनि हुन्छ । यसरी लिएको रकमले तल्लो भेगतिर थिगो व्यवस्थापन जस्ता संभाव्य कार्यक्रमहरू चलाइ जनता र स्थानीय सरकारलाई आयस्रोतको बाटो खोल्दिन सक्छ ।

पर्यटन विकास :

नेपालको भू धरातलीय र सौन्दर्यता पर्यटकलाई आकर्षित गर्ने मुख्य आधार हो । जलाधार क्षेत्रहरू क्षतिग्रस्त हुँदै जाँदा मुलुकको यो सौन्दर्यतामा स्वभाविक रूपले विकृति आउन थाल्छ । यसर्थ पर्यटनबाट उठ्ने निश्चित लाभान्श सम्बन्धित क्षेत्रमा सञ्चालन गरिने भू तथा जल संरक्षण र जलाधार व्यवस्थापनका कार्यहरूमा खर्च गर्नको लागि छुट्याउनु पर्दछ ।

जलस्रोत विकास तथा सडक निर्माण आयोजनाहरू :

जलविद्युत, खानेपानी तथा सडक निर्माण जस्ता विकास निर्माणका आयोजनाहरूको दिगोपनामा भू तथा जल संरक्षण एवम् पाँगो/थिगो व्यवस्थापनका कार्यक्रमहरूले उल्लेख्य भूमिका खेल्छ । तसर्थ, यी आयोजनाहरूको लागतको केहि अंश अथवा आयोजनाहरूबाट प्राप्त राजश्वको निश्चित हिस्सा सम्बन्धित क्षेत्रमा सञ्चालन गरिने भू तथा जल संरक्षण र जलाधार व्यवस्थापनका कार्यक्रमहरूमा अनिवार्य रूपमा लगानी गर्नु पर्ने व्यवस्था गर्नु पर्दछ ।

केही सावधानीहरू

भू तथा जल संरक्षण र जलाधार व्यवस्थापनको लागि छुट्याइएको रकमको लागि कार्यक्रमहरूको प्रकृति, प्रकार र स्थानीय परिस्थिति अनुसार होसियारी पूर्वक मानक(नर्म)हरूको निर्धारण गर्नु पर्दछ । भू तथा जल संरक्षण र जलाधार व्यवस्थापनका विभिन्न कार्यक्रमहरूले विभिन्न तरिकाबाट आयोजनाहरूको आवश्यकता परिपूर्तिमा योगदान गर्ने हुँदा, छुट्याइएको रकमहरू खास योगदान पुऱ्याउने कार्यक्रमहरूमा लगानी गर्नुपर्दछ । आयोजना

सुहाउँदो व्यवहारिक, उपयुक्त मानक (नर्म), रणनीति र ढाँचा कार्यान्वयन निर्देशिका विकास गर्ने अनुसन्धानको सुनिश्चितता हुनुपर्दछ ।

आन्तरिक स्रोत परिचालन

आयोजनाको समाप्तिपछि सम्पन्न भएका क्रियाकलापहरूको व्यवस्थापन कसरी गर्ने भन्ने विषय अहम मुद्दाको रूपमा रहने गरेको छ । यस्तो मुद्दा सुल्ट्याउनको लागि आयोजनाहरूले आन्तरिक स्रोत परिचालनको व्यवस्था मिलाउन जरुरी हुन्छ । जलाधार व्यवस्थापन प्रणाली सेवाको लागि लाभान्वित घरधुरीवाट लिइने शुल्क आन्तरिक स्रोत परिचालनको गतिलो औजार हुन सक्नेछ । यसको लागि समुदायले मौद्रिक लाभ वा सेवा उपलब्ध गराउने क्रियाकलापहरूको छनौट गरि लगानी गर्नु जरुरी हुन्छ । उत्पादन वा सेवा वा जनतालाई अतिरिक्त आयआर्जन प्रदान गर्ने कार्यक्रमहरूको छनौटमा जोड दिनु पर्दछ । जलाधार/पारिस्थिकीय प्रणाली सेवाको लागि यसरी गरिने भुक्तानीलाई कार्यक्रमहरूको दिगोपनाको लागि प्रयोग गरिने चीरस्थायी वित्तीय संयन्त्रको रूपमा विकास गर्न सकिन्छ ।

उदाहरण

जल संचय बाँध एवम् जलाशयहरूले सिँचाइको सुविधा मार्फत बाली सघनतामा अभिवृद्धि गरि बाली उत्पादन बढाउन मद्दत गर्दछ । सिँचाइ सुधारले पानीको स्रोतदेखि किसानको खेतसम्म पानी पुऱ्याउन सुविधा पुग्छ । हैन भने किसानहरू आफैँले काँधमा पानी बोकी खेतसम्म लानु पर्ने हुन्छ । सिँचाइ सुविधाले पुऱ्याउने यस्तो सेवा वापत सेवाग्राहीहरूले केही शुल्क तिर्नु पर्ने व्यवस्था गरिनु पर्दछ । यदि कसैले निःशुल्क केही काम गर्दैन भने विकास कार्यक्रमहरूले पनि निःशुल्क काम गरिदिनु पर्दछ भन्ने हुँदैन । सेवाग्राहीहरूवाट यसरी संकलित रकम मर्मत संभारको लागि प्रयोग गरिनु पर्छ । मर्मत संभार गर्न नपर्ने हो भने पनि त्यसरी संकलित रकमलाई आम सहमतिमा सामुदायिक विकाससंग सम्बन्धित अरु स्थानीयस्तरका कार्यक्रमहरूमा लगानी गर्न सकिन्छ । समुदायको लागि यो आन्तरिक स्रोत परिचालन गर्ने एउटा भरपर्दो साधन साबित हुनेछ ।

सरोकारको विषय : पालिकाहरूले भू तथा जल संरक्षण र जलाधार व्यवस्थापनको कार्य सम्पादन कसरी गर्ला ?

पालिकास्तरका योजना तर्जुमा गर्नको लागि प्रत्येक पालिकाहरूमा भू तथा जल संरक्षण र जलाधार व्यवस्थापनसंग सम्बन्धित सहितका प्राविधिक कर्मचारीहरूको टोली भएको हुन्छ । पालिकाको समष्टिगत कार्ययोजनामा भू तथा जल संरक्षण र जलाधार व्यवस्थापनका कार्यक्रमहरू राम्रोसंग प्रतिविम्बित हुनेछन् भन्ने कुरा त्यहाँ कार्यरत प्राविधिकहरूले भू तथा जल संरक्षण र जलाधार व्यवस्थापनको कार्यक्रम र उद्देश्यहरूलाई कतिसम्म बुझेका रहेछन् भन्ने कुरामा भर पर्दछ । यहाँ मुख्य चासोको विषय भनेको स्थानीय सरकारले कति चाँडो उचित योजना तर्जुमाका कार्यविधिहरूलाई संस्थागत गर्ने छ भन्ने हो । यसको लागि योजना तर्जुमा, ढाँचा तयार र कार्यान्वयन गर्नको लागि स्थानीय सरकारका प्राविधिक कर्मचारीहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्नु पनि जरुरी हुन्छ ।

योजना तर्जुमामा सहयोग

सडक, खानेपानी, कृषि उत्पादनमा सुधार जस्ता कार्यक्रमहरू स्थानीय सरकारका प्राथमिकताहरू हुन् । भू तथा जल संरक्षण र जलाधार व्यवस्थापनका उचित कार्यक्रमहरूले उल्लिखित कार्यक्रमहरूलाई दिगो बनाइराख्न मद्दत पुऱ्याउँछ । सरकारको मुख्य विषय भनेको जनप्रतिनिधिहरू र प्राविधिकहरूले स्थानीय सरकारको विकास योजनामा भू तथा जल संरक्षण र जलाधार व्यवस्थापनका कार्यक्रमहरूलाई कुन हदसम्म एकीकृत गर्न सक्ने क्षमता राख्दा रहेछन् भन्ने हो । त्यस कारण प्राविधिक कर्मचारीहरू विशेष गरी भू तथा जल संरक्षणसंग सम्बन्धित कर्मचारीहरूलाई भू संरक्षणका कार्यक्रमहरूलाई योजनाको कार्यविधिमा सहजीकरण गर्ने सीपको विकास हुनु जरुरी छ ।

ढाँचा तयारीमा सहयोग

भू तथा जल संरक्षण र जलाधार व्यवस्थापनसंग सम्बन्धित प्राविधिक कर्मचारीहरूले जीविकोपार्जनमा सुधार ल्याउने र भू संरक्षण कार्यमा सकारात्मक प्रभाव पार्न सक्ने खालका संरक्षणको ढाँचा तयार गर्ने ज्ञान र सीप आर्जन गर्नु जरुरी हुन्छ ।

संघ र प्रदेश सरकारहरूसंग स्थानीय सरकार अन्तर्गत काम गर्ने प्राविधिकहरूको क्षमता वृद्धि गर्नको लागि सशक्त एकाई र कार्यक्रम हुनु अनिवार्य हुन्छ ।